

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.4.103>

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİKLƏŞMİŞ BƏNZƏTMƏ QOŞMALARI

Azərbaycan dili müəyyən tarixi inkişaf prosesi keçirmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında arxaikləşmiş dil vahidlərinin öyrənilməsi dil tarixçiliyi və türkologiya baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində işlənən, lakin müasir dilimiz üçün arxaikləşən qoşmalardan “asa”, “misali” “nisbət”, “cıləyin, ciləyin” qoşmaları araşdırılmışdır. Bu məqalədə bu qoşmaların semantikasi, funksional təyinatı, klassik mətnlərdə istifadəsi və arxaikləşmə səbəbləri akademik prizmadan təhlil olunur. Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında arxaikləşmiş dil vahidlərinin öyrənilməsi dil tarixi və türkologiya baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan klassik poeziyasında bu qoşmalar, xüsusilə fəlsəfi və sufistik məzmun daşıyan şeirlərdə tez-tez işlədilmişdir. Bu istifadə forması daha çox ərəb-fars sintaksisindən təsirlənmiş strukturlarda müşahidə olunur. “Misali”, “asa”, “nisbət”, “cıləyin, ciləyin” qoşmasının araşdırılması Azərbaycan dilinin poetik inkişaf xəttini və ərəb-fars təsiri ilə zənginləşən dil qatını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Arxaik leksik vahidlər, həmçinin klassik ədəbiyyatın şərh və interpretasiyası üçün vacib kontekstlər yaradır

Açar sözlər: arxaik qoşmalar, arxaikləşmə, bənzətmə bildirən “asa” qoşması, “cıləyin” qoşması, bədii dil.

Giriş

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif qoşmaların, bağlayıcı və zərflərin əmələ gəlməsi və zamanla dəyişməsi müşahidə olunur. Bu dəyişikliklərin nəticəsi kimi bəzi leksik vahidlər öz işləkliyini itirmiş, aktiv fonddan passiv fonda keçmiş, müasir dildən çıxmış və arxaikləşmişdir. Bu kimi sözlərin arxaikləşməsinin müəyyən səbəbləri olmuşdur.

Əsas təhlil

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində ərəb və fars mənşəli arxaikləşmiş bir sıra leksik və qrammatik vahidlərdən biri də 'nisbət' sözüdür. Müasir dildə daha çox 'əlaqə', 'bağlılıq', 'aidiyyət' mənasında isim kimi tanınsa da, klassik ədəbi dildə 'nisbət' sözü müxtəlif sintaktik və semantik funksiyalarla, bəzən də qoşma kimi işlədilmişdir.

'Nisbət' sözü ərəb mənşəlidir və 'əlaqə', 'bağlılıq', 'nisbilik' mənalarını bildirir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, III c 195). Klassik dövrdə bu söz həm isim, həm də funksional qoşma kimi işlənmiş, hansısa obyektin və ya şəxsin başqa bir obyektə, hadisəyə və ya şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan 'nisbət' sözü müasir dildə 'ilə əlaqədar', 'aid olaraq', 'bağlı olaraq' mənalarına uyğun gəlir.

Dersən ki: "Sənə nə nisbətım var?"

Mən həm sənə söylədim müvafiq (Füzuli, 2005, II c. s. 146)

Bu misralarda əlaqə mənasında işlənmişdir.

Azərbaycan klassik poeziyasında 'nisbət' sözü, xüsusilə fəlsəfi və sufistik məzmun daşıyan şeirlərdə tez-tez işlədilmişdir. Bu istifadə forması daha çox ərəb-fars sintaksisindən təsirlənmiş strukturlarda müşahidə olunur.

Ey Süleymani-zəmanə, aşıqın sor halini,

Kim qapunda mur nisbət payimalındır sənin (Xətai, 2005, s. 124)

Bu Xətai bir qulundur asitanında sənin

Mürvət eylə, mən səni sultana nisbət qılmışam (Xətai, 2005, s. 1590)

Qeyri-məhsuldar qoşmalardandır. “Şah İsmayıl Xətəinin dilində həm “nisbət” həm də “nisbətli” şəklində işlənmişdir. (Tanrıverdi, 2012, s. 336)

Çeşminə heyran olandan bərlü könlüm, ey pəri

Ahu nisbət əqlimi səhrayə salmışdır yenə (Xətai, 2005, s. 154)

Ta kim, ol zülfün niqab mahtab üstündədir,

Bir bulud nisbətliüdür kim, afitab üstündədsir (Xətai, 2005, s. 75)

M. Füzulinin dilində daha çox “nisbət” şəklində işlənmişdir.

Sərgərmlilik etmə şəm'nisbət,

Suzi-qəmi-eşq ilə mürüvvət.(Füzuli,2005,II c.s.75)

Müasir dilimizdə “nisbət “qoşma kimi işlənmiş, dialektlərdə izinə rast gəlmirik, arxaikləşmişdir. 'Nisbət' sözünün qoşma kimi arxaikləşməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Sinonimik sıxışdırma: müasir dilin 'ilə əlaqədar', 'aid', 'bağlı' kimi ifadələrə keçməsi.
- Sintaktik sadələşmə: daha kompakt və doğma türkcə formaların üstünlük qazanması.
- Ərəb-fars təsirindən uzaqlaşma: 20-ci əsrdə dilin milliləşməsi prosesləri.

“Misali” qoşması

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində işlənən, lakin müasir dilimiz üçün arxaikləşən qoşmalardan biri də 'misali' qoşmasıdır. Bu məqalədə 'misali' qoşmasının semantikasi, funksional təyinatı, klassik mətnlərdə istifadəsi və arxaikləşmə səbəbləri akademik prizmadan təhlil olunur.

'Misali' qoşması ərəb mənşəli 'misal' (bənzər, oxşar) sözündən törəmiş, fars dilindəki '-i' izafəti ilə birləşərək 'oxşar olaraq', 'kimi', 'bənzər şəkildə' mənalarında işlənmişdir. Qədim və klassik Azərbaycan poeziyasında bu söz, bənzətmə məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu gün isə 'kimi', 'tək', 'bənzər' sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Şah İsmayıl Xətai və İmadəddin Nəsimi kimi klassik şairlərin əsərlərində 'misali' sözünə çox rast gəlinir. Bu söz onların poetik üslubunda bənzətmələrin yaradılmasında əsas vasitələrdən biri olmuşdur.

Ta gördü gözlərim səni, ey hüsn ilən gəni,

Məcnun misali əqlim ilən görmədim səni. (Xətai 2005, s. 198)

Pərvanə misali teyr edirdim.

Bir sayeyi-sərvi-nazə yetdim, (Xətai 2005, s. 249)

Ta görübmən hüsnini, ey gövhəri-yekta sənəm,

Bir gözüm Qülzüm misali, bir gözüm Ümmandurur. (Xətai 2005, s. 74)

Ta görübmən hüsnini, ey gövhəri-yekta sənəm,

Bir gözüm Qülzüm misali, bir gözüm Ümmandurur. (Xətai 2005, s. 74)

“Misali” sözü müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Bu mənələrdən biri isə oxşar, bənzər mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində misal” sözünün beş mənası öz əksini tapmışdır.

1. Bir şeyin aydınlaşdırılması üçün gətirilən nümunə, 2. Həll edilməsi üçün rəqəmlər üzərində aparılan əməliyyat, 3. Bir şeyin bənzəri, oxşarı, tayı, bərabəri, 4. Nümunə, örnək, 5. Zərbi-məsəl.

Misallı fonetik tərkibdə kimi mənasını ifadə edir. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, III c. 376). Klassik ədəbiyyatımızda bu mənada işləndiyini müşahidə edirik.

Şah İsmayıl Xətai:

1. “Gözlərin misalidir, cəmalə baxmaz kimsə.”

(Gözlərin o qədər gözəldir ki, kimsə üzünə baxmaz – yəni gözlərin oxşarı yoxdu.)

İmadəddin Nəsimi:

2. “Sözüm misali mərd olar, kəlamı kəsər cahanı (Sözüm mərd kimidir, bütün dünyanı kəsib keçir – yəni sözümün misli yoxdur.)

Ş.İ. Xətainin və İ. Nəsiminin dilindən gətirdiyimiz nümunələrdə misali sözü oxşar, bənzər mənasının ifadə etmişdir. “Misali” qoşması klassik ədəbiyyatımızda kimi, tək qoşmaların sinonimi kimi aktivdir. Özündən əvvəl adlıq halında işlənən söz tələb edir.

Çünki aləmi misali – adəmdir,

Gör vücudunda afitab nədir? (Nəsimi, 2004, II c. s. 245)

Ey pəri, aşıqlərin divanə qılma könlünü

Aşıqın Məcnun misali məskəni dağ etməgil (Xətai, 2005, s. 127)

Göydən yerə endigində baran,

Hər qətrə olub misali-peykan, (Füzuli, 2005, II c. s. 209)

Təlx ola sözün misali-badə,

Lütf olmaya, qəhr ola aradə. Füzuli, 2005, II c. s. 177)

Səhrayə düşüb günəş misali,
Tənha yürür oldu laübalı (Füzuli,2005,II c.s.72)

Bu nümunələrdə “misali “ qoşması kimi,tək qoşmalarının sinonimi kimi çıxış etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanında “misali” qoşma kimi işlənməsinə təsadüf etmədik. Daha çox kimi,kibi ,tək qoşmalarının işləndiyini müşahidə etdik:

Yerə düşsə,toz kibi savrılırdı,ocaq kibi obrılırdı (KDQ ,2004,s.47); Dəniz kibi qararılb gələn nədir? Od kibi şılayub,ildiz kibi parlayub gələn nədir? (KDQ,2004,s 80)

Bu da paralel bənzətmə strukturudur – “toz *misali* savrılırdı,ocaq misali obrılırdı

E.Əlizadə göstərir :” kibi. Bu qoşma rəngarəng mənə çalarları yaratmağa xidmət edir: "Dəpə kibi ət yığdı, kəl kibi qımız sağdırdı" (Əlibəyzadə,2007,s.I c.15)

Kitabi-Dədə Qorqud”da “misali” sözü formaca işlənməsə də, “tək”, “kimi”, “bənzər”, “kibi” və ya metaforik obrazlar vasitəsilə eyni mənə daşıyan çoxsaylı bənzətmələr mövcuddur. Bu tip arxaik ifadələr bədii obrazlılıq yaratmaqla yanaşı, o dövrün poeziyasına və düşüncə tərzinə uyğun üslub yaradır.

“Misali” qoşması müasir dilimizdə işlənmir, arxaikləşmişdir.'Misali' qoşmasının arxaikləşməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

- Sinonimik sıxışdırma: belə sıxışdırma nəticəsində 'kimi', 'tək', 'bənzər' qoşmalarının daha geniş yayılması və istifadə olunması;-

- Sintaktik sadələşmə: izafətli formaların mürəkkəbliyi, və bu izafətlərin azərbaycanlaşdırılması, yenə də sinonim qoşmaların işlənməsi;

- Fonetik rahatlıq: danışq dilində daha sadə bənzətmə vasitələrinə üstünlük verilməsi.

'Misali' qoşmasının araşdırılması Azərbaycan dilinin poetik inkişaf xəttini və ərəb-fars təsiri ilə zənginləşən dil qatını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Arxaik leksik vahidlər, həmçinin klassik ədəbiyyatın şərh və interpretasiyası üçün vacib kontekstlər yaradır.

Arxaikləşmiş “asa” qoşması

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında arxaikləşmiş dil vahidlərinin öyrənilməsi dil tarixçiliyi və türkologiya baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. ”Bu qoşma fars dilindən alınmadır.Ərəb və fars sözləri ilə bərabər dilimizə keçmişdir. H.Mirzəzadə qeyd edirdi : “asa” qoşması mənzum əsərlərin dilində az-çox özünü göstərir Mirzəzadə,1990,s.202/). Bu baxımdan “asa” qoşması qədim türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin klassik dövründə işlənməmiş, müasir leksikamızın normativliyiündən çıxmışdır. “ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ərəb-fars sözləri lüğəti”ndə” asa fonetik tərkibdə iki mənasına rast gəlirik : 1. Kimi,bənzər ,oxşar

2.dinc ,rahat. (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənen ərəb –fars sözləri lüğəti2005,c.I s.19). Bizim klassik ədəbi nümunələrdə rast gəldiyimiz kimi,bənzər mənalarını ifadə edən qoşmadır

“Asa” qoşması qədim türk dillərində “ilə”, “bərabər”, “yanında” mənalarını ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Bu qoşma isimlərlə birlikdə işlənərək əlaqə bildirirdi. Etimoloji baxımdan bu sözün kökü prototürk dillərindəki “asu/asağ” formaları ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Şah İsmayıl Xətai və İmadəddin Nəsimi, Həqiri, Nişat Şirvanının əsərlərində “asa” qoşmasına rast gəlinir. Bu nümunələr həm tarixi baxımdan, həm də poetik ifadə vasitəsi kimi diqqət çəkir.

Ləblərin ey can Məsih asa durur.(Həqiri)

Gər qəlbi Əsəddən çıxar olsan günəş asa

Ay tək on iki bürcü tamam eylə tamaşa (Nişat Şirvani)

Bu beytdə asa qoşmasının sinonimi tək qoşması da işlənməmişdir.

“Asa” qoşması da arxaikləşmiş ,öz işləkliyini itirmişdir.“Asa” qoşmasının arxaikləşib dilimizdən aktiv fondundan passiv fonduna keçməsinin bir sıra səbəbləri var :

- Fonetik sadələşmə nəticəsində danışq dilində daha qısa formaların üstünlük qazanması.

- Sinonimik sıxışdırma: “kimi”, “tək” kimi sözlərin daha çox işlənməsi.

- Normativ dilin təsiri: müasir yazı və danışq normasına uyğun gəlməməsi.

“Asa” kimi arxaik qoşmaların öyrənilməsi dil tarixinin və qədim mətnlərin təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həm də leksik-semantik inkişafın izlərini daşıyır.

“Cılayın ,-ciləyin, cələyin” qoşması

“Cılayın ,-ciləyin, cələyin “ qoşmaları da bənzətmə bildirən qoşmalardır. H.Mirzəzadə göstərir: ” bu qoşmaların “ əsasən XIV, qismən də XVIII əsrlərin ədəbi dilində müşahidə olunur”(Mirzəzadə,1990,s.201) .

Ədəbi dil materiallarını izləsək, görürük ki, bu qoşmalar aktiv olmamışdır. Azərbaycan diləktlərimizdə də izləri qalmamışdır. Müşahidələr bir daha sübut edir ki, bu qoşmalar əsasən şəxs əvəzliyi, bəzən də işarə əvəzliyi ilə işlənir.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında kimi, tək, kibi,kipi qoşmaları ilə bərabər işlənmişdir. ”Hey, şu dəli məğmun mənə şayəd ancılayın olmaz sözlər söylər,- dedi (KDQ,2004,s. 73)

Ş.İ.Xətəinin,İ.Nəsiminin,M.Füzulinin ,Q.Bürhanəddinin dilində bu qoşmaların işləndiyini müşahidə edirik

Şəhdi şirinliyinə gərçi ki, dirildi məgəs,
Hüsnü şəminə biri bənciləyin yanmadı (Bürhanəddin,2005,s.262)

Dilbərə,səncələyin,billah ki, yarım yoxdurur,
Bu saat sənsiz mənim səbrü qərarım yoxdurur.(Xətəi,2005,s.50)

Eşqin qəminə eyləmişəm könlümü məxzən,
Bir mənəciləyin məxzəni-əsrar kimin var? (Nəsimi,2004,I c.s. 193)

Aləömdə bu gün sənciləyin yar kimin var ?
Gər var desən,yox deməzəm,var,kimin var? (Nəsimi,2004,I c.s.193)

Qədim yazılı abidələrimizdə fəal işlənən “cılayın” qoşmasına “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında və klassiklərimizin əsərlərində rast gəlirik: Evinizə buncılayın övrət gəlməsin, xanım hey (“Kitabi-Dədə Qorquds.22”).

“Qeyd edək ki, əsasən, Nişatinin dilində işlənən “cılayın, ciləyin” qoşması sonralar arxaikləşmiş, Füzili divanında işlənmişdir” (Xələfova,2018,s.24)

Çox az hallarda bu qoşma digər nitq hissələrinə əlavə olunur. Bu zaman aidyyəət bildirən –ca hissəsi düşür:

Qanı Mənsurləyin bir əhli –həq kim,
Asıla eşq içində başı bər-dar (Nəsimi,2004,IIc.s.35)

Dilimiz üçün arxaikləşən bu qoşmaya XVIII əsr dilində -M.P.Vaqifin dilində rast gəlirik.

İran ilə Turan ,Hələbü,Məkkə,Mədinə,
Bunlardan belə sənciləyin yar ələ düşməz (Vaqif,2004,s.172)

Cılayın, ciləyin qoşmasının arxaikləşməsinin əsas səbələrindən biri onun aktiv işlənməməsi, söz hüququ qazana bilməməsi, sinonimlərin geniş sahədə işlənməsi olmuşdur.

Nəticə

Arxaikləşmiş bu sözlərin qoşma funksiyasında öyrənilməsi Azərbaycan dilinin ərəb-fars təsiri ilə formalaşmış klassik mərhələsini anlamaq üçün vacibdir. Bu cür arxaikləşmiş vahidlər, dilin inkişafında funksional transformasiyaların izlərini açıq şəkildə göstərir və klassik mətnlərin interpretasiyasında əsaslı rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

- 1..Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti,4 cilddə,III c.Bakı,Şərq-Qərb,2006, 672 s.
- 2.Bürhanəddin Q.Divan,Bakı,Öndər,2005,728 s.
3. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. İki cilddə (I cild). Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 2007, 660 səh
- 4.Kitabi-Dədə Qorqud.(Tərtib edən : S.Əlizadə.Bakı,Öndər,2004, 376s.
- 5.Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.2 cildə I c.Bakı Şərq-Qərb,2005,416s.
6. Füzuli M. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh. Nəsimi

7. Xələfova Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində arxaik sözlər 5706.01 – Azərbaycan dili Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı Bakı-2018,.
- 8.Xətai Ş.İ.Əsərləri. Bakı,Şərq-Qərb,2004, 384 s.
- 9.Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası,Bakı,Azərbaycan Universiteti nəş.1990,376 s.
10. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “İder” 2004, 376 səh.
- 11 Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası,Bakı,Elm və təhsil,2012,464 s.
12. Vaqif. M.P. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh

Ganire Asgerova

ARCHAIC COMPOUND EPITHETS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

The Azerbaijani language has gone through a defined historical development process. The study of archaic linguistic units in the historical development of Azerbaijani is of special importance from the perspectives of historical linguistics and Turkology. This article examines compound epithets such as “asa,” “misali,” “nisbət,” and “cıləyin, cıləyin,” which were used during different stages of the historical development of Azerbaijani but have become archaic in the modern language. The article provides an academic analysis of the semantics of these epithets, their functional roles, their usage in classical texts, and the reasons for their archaism. Studying archaic language units in the historical development of the Azerbaijani language holds special significance in terms of language history and Turkology. In Azerbaijani classical poetry, these conjunctions were frequently used, especially in poems with philosophical and Sufi content. This usage form is most often observed in structures influenced by Arabic-Persian syntax. Examining conjunctions such as 'Misali,' 'asa,' 'nisbət,' and 'cıləyin, cıləyin' is important for understanding the poetic development of the Azerbaijani language and the language layer enriched by Arabic-Persian influence. Archaic lexical units also create essential contexts for the commentary and interpretation of classical literature.

Keywords: *archaic conjunctions, archaism, the comparative-expression conjunction 'asa,' the conjunction 'cıləyin,' literary language.*

Ганире Асгерова

АРХАИЧЕСКИЕ СЛОЖНЫЕ ЭПИТЕТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Азербайджанский язык прошёл определённый процесс исторического развития. Изучение архаических языковых единиц в историческом развитии азербайджанского языка имеет особое значение с точки зрения исторической лингвистики и тюркологии. В данной статье рассматриваются сложные эпитеты, такие как «asa», «misali», «nisbət» и «cıləyin, cıləyin», которые использовались на разных этапах исторического развития азербайджанского языка, но в современном языке стали архаизмами. В статье приводится академический анализ семантики этих эпитетов, их функциональных ролей, использования в классических текстах и причин их архаизма. Изучение архаичных языковых единиц в историческом развитии азербайджанского языка имеет особое значение с точки зрения истории языка и тюркологии. В азербайджанской классической поэзии эти союзы использовались часто, особенно в стихах с философским и суфийским содержанием. Эту

форму употребления чаще всего наблюдают в структурах, под влиянием арабско-персидского синтаксиса. Изучение союзов, таких как «Misali», «asa», «nisbət» и «sılayın, sıləyün», важно для понимания поэтического развития азербайджанского языка и языкового слоя, обогащенного арабско-персидским влиянием. Архаичные лексические единицы также создают важные контексты для комментариев и интерпретации классической литературы.

Ключевые слова: *архаичные союзы, архаизм, сравнительно-выразительный союз «asa», союз «sılayın», литературный язык.*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 18.10.2025

Son daxilolma tarixi: 18.11.2025